

زهره ناعمی

(عضو هیأت علمی دانشگاه تربیت معلم تهران)

بررسی و تحلیل ادبی و جامعه‌شناختی
نمادهای دینی در شعر شیعه
قرن اول تا پنجم هجری

تهران، ۱۳۹۰

پنجمین مجمع علمی

بررسی و تحلیل ادبی و جامعه‌شناختی نمادهای دینی در شعر شیعه قرن اول تا پنجم هجری

تالیف: زهره ناعمی
ناشر: پژوهشکده تاریخ اسلام
محرر و ناشر: خلیل قویدل
چاپ اول: ۱۳۹۰
شمارگان: ۱۵۰۰
چاپ و صفحه: چاپ تقویم
ردیف انتشار: ۱۰
۴۵۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشکده تاریخ اسلام محفوظ است

خیابان ولیعصر (عج)، خیابان شهید عباسپور، خیابان رشک‌آزان، شهرک شرقی، شماره ۹
تلفن: ۳ - ۸۸۶۷۶۸۶۱ - ۸۸۶۷۶۸۶۰ نمابر: ۸۸۶۷۶۸۶۰
web: www.ptc.ac.ir

سرشناسه:	ناعمی، زهره ۱۳۵۸.
عنوان و نام پدیدآور:	بررسی و تحلیل ادبی و جامعه‌شناختی نمادهای دینی در شعر شیعه قرن اول تا پنجم هجری / زهره ناعمی.
مشخصات نشر:	تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری:	۲۲۴ ص: نمودار.
شابک:	978 - 600 - 92836 - 2 - 0
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
رده بندی کنگره:	۱۳۹۰ زن ۹ / PIR2۴۵۶
رده بندی دیویی:	۸۱۶ / ۰۵۱
شماره کتابشناسی ملی:	۲۵۶۰۸۸۷

سخن اول

تاریخ هر امت و جامعه‌ای بیانگر فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعه اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و عناصری روشن و بدون ابهام است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، علوم، اخلاق، فلسفه و هنر، و نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده دانشگاه‌ها و دانشمندان غربی را نیز در راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است؛ تا بدان پایه که معتبرترین منابع و اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراغ گرفت.

به‌رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام، به علت ناتوانی ذاتی آنها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تحریف به منابع اصلی، و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس‌زمینه‌های یک تحقیق علمی جامع، آغاز حرکتی اساسی و همه جانبه از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفته‌ترین روش‌های پژوهشی آغاز شود، بی‌شک، تغییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات، در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسائل مختلف آن دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و

رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آماده همکاری با همه کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این‌رو، پاسخگویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعه ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به خصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، وجهه همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جمله آنهاست. البته برنامه‌هایی همچون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشست‌های علمی تخصصی و حمایت از پروژه‌های پژوهشی مورد نیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجراست، که ضرورت دارد کیفیت و کمیت آنها افزایش یابد.

این مرکز، هم اکنون با پنج گروه علمی و زیر نظر شورای علمی - راهبردی فعالیت می‌کند، که ان شاء الله به زودی تعداد آنها به دو برابر افزایش خواهد یافت.

پژوهشکده تاریخ اسلام توسط سایت خود با همه پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این سایت، علاوه بر انعکاس همه فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهنده فعالیت‌های علمی انعام عده توسط مراکز و اشخاص دیگر در این رشته است. با فعال شدن سایت مزبور، دسترسی پژوهشگران به مرکزی جامع و همه‌جانبه، که انعکاس‌دهنده همه آثار موجود در زمینه تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانه تخصصی (حقیقی و مجازی) فعال است و به تدریج فعال‌تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همه تلاشگران در راه حق و حقیقت، آرزوی موفقیت می‌کنم.

سیدهادی خامنه‌ای

رئیس پژوهشکده تاریخ اسلام

فهرست مطالب

پیش گفتار	۱۵
فصل اول	
بررسی نماد، نماد دینی و اقسام آن در دو علم ادبیات و جامعه‌شناسی دین	
۱. تعریف لغوی نماد	۱۹
۲. طبقه‌بندی نمادها	۲۰
۳. تعریف اصطلاحی نماد	۲۱
۳.۱. تعریف نماد در اصطلاح ادبیات	۲۲
۳.۱.۱. رابطه نماد با دیگر صور خیال	۲۳
۳.۱.۲. نمادگرایی در ادبیات قدیم عربی	۲۷
۳.۱.۳. نمادگرایی در ادبیات جدید عربی	۳۲
۳.۲. تعریف نماد در اصطلاح جامعه‌شناسی	۳۳
۴. تعریف نماد دینی در ادبیات و جامعه‌شناسی دین	۳۴
۴.۱. شخصیت‌های مقدس	۳۷
۴.۲. اعمال مقدس	۴۰
۴.۳. اشیاء مقدس	۴۱
۴.۴. مکان‌های مقدس	۴۲

۴۵	۵. ۴. زمان‌های مقدس
۴۷	۶. ۴. گفتار مقدس
۴۸	۵. اقسام نماد دینی
۴۸	۵. ۱. نماد دینی حقیقی
۵۱	۵. ۲. نماد دینی غیر حقیقی
۵۵	۵. ۲. نماد دینی غیر حقیقی و ارتباط آن با اسطوره
۶۱	۶. نماد دینی و رابطه آن با عرفان
۶۵	۷. نماد و نمادگرایی در قرآن کریم

فصل دوم

بررسی و تحلیل نمادهای دینی در شعر شیعه

۶۹	۱. بررسی و تحلیل نمادهای دینی در شعر شیعه در قرن اول- دوم هجری
۶۹	۱. ۱. بررسی و تحلیل نمادهای دینی حقیقی
۶۹	۱. ۱. ۱. شخصیت‌های مقدس
۶۹	۱. ۱. ۱. ۱. اهل بیت ^(ع)
۷۷	۱. ۱. ۱. ۲. منسوبان به اهل بیت ^(ع)
۷۸	۱. ۱. ۲. اعمال مقدس
۷۹	۱. ۱. ۲. ۱. عشق ورزیدن به اهل بیت ^(ع)
۸۲	۱. ۱. ۲. ۲. گریستن بر اهل بیت ^(ع)
۸۳	۱. ۱. ۲. ۳. طلب شفا
۸۴	۱. ۱. ۲. ۴. زیارت
۸۶	۱. ۱. ۲. ۵. قربانی کردن
۸۷	۱. ۱. ۳. اشیاء مقدس
۸۸	۱. ۱. ۴. مکان‌های مقدس
۹۳	۱. ۱. ۵. زمان‌های مقدس
۹۶	۲. ۱. بررسی و تحلیل نمادهای دینی غیر حقیقی
۹۶	۱. ۳. ۱. شخصیت‌های مقدس
۱۰۱	۲. ۳. ۲. اعمال مقدس
۱۰۴	۳. ۳. ۱. اشیاء مقدس

۱۰۵ ۴.۳.۱. مکان‌های مقدس

۱۰۶ ۳. بررسی و تحلیل نمادهای دینی در شعر شیعه در قرن دوم- سوم هجری

۱۰۶ ۱.۳. بررسی و تحلیل نمادهای دینی حقیقی

۱۰۶ ۱.۱.۲. شخصیت‌های مقدس

۱۰۶ ۱.۱.۲. اهل بیت^(ع)

۱۰۹ ۱.۲.۱.۲. منسوبان به اهل بیت^(ع)

۱۱۱ ۱.۲.۱.۲. اعمال مقدس

۱۱۱ ۱.۲.۱.۲. عشق و وزیدن به اهل بیت^(ع)

۱۱۲ ۱.۲.۱.۲. گریستن بر اهل بیت^(ع)

۱۱۳ ۱.۲.۱.۲. زیارت

۱۱۴ ۳.۱.۲. اشیاء مقدس

۱۱۵ ۴.۱.۲. مکان‌های مقدس

۱۱۷ ۵.۱.۲. زمان‌های مقدس

۱۱۸ ۲.۲. بررسی و تحلیل نمادهای دینی غیر حقیقی

۱۱۸ ۱.۲.۲. اعمال مقدس

۱۱۸ ۱.۲.۲.۱.۱.۲.۲. دعای باران برای قبور اهل بیت^(ع)

۱۱۹ ۲.۲.۱.۲. حج کردن

۱۲۰ ۳. بررسی و تحلیل نمادهای دینی در شعر شیعه در قرن سوم- چهارم هجری

۱۲۰ ۱.۳. بررسی و تحلیل نمادهای دینی حقیقی

۱۳۰ ۱.۱.۳. شخصیت‌های مقدس

۱۳۰ ۱.۱.۳. اهل بیت^(ع)

۱۳۲ ۲.۱.۱.۳. منسوبان به اهل بیت^(ع)

۱۳۳ ۲.۱.۳. اعمال مقدس

۱۳۴ ۳.۱.۲.۱.۲. عشق و وزیدن به اهل بیت^(ع)

۱۳۵ ۳.۲.۱.۳. گریستن بر اهل بیت^(ع)

۱۳۵ ۳.۲.۱.۳. زیارت

۱۳۶ ۴.۲.۱.۳. قربانی کردن

۱۳۷ ۳.۱.۳. اشیاء مقدس

۱۲۸	 ۴.۱.۳ مکان‌های مقدس
۱۲۹	 ۵.۱.۳ زمان‌های مقدس
۱۳۰	 ۲.۳ بررسی و تحلیل نمادهای دینی غیر حقیقی
۱۳۰	 ۱.۲.۳ اعمال مقدس
۱۳۰	 ۱.۱.۳.۳ دعای باران برای قبور اهل بیت ^(ع)
۱۳۱	 ۳.۱.۳.۳ کیهان آفرینی (تکرار عمل اصلی)
۱۳۲	 ۴. بررسی و تحلیل نمادهای دینی در شعر شیعه در قرن چهارم- پنجم هجری
۱۳۲	 ۱.۴ بررسی و تحلیل نمادهای دینی حقیقی
۱۳۲	 ۱.۱.۴ شخصیت‌های مقدس
۱۳۲	 ۱.۱.۴.۱ اهل بیت ^(ع)
۱۳۵	 ۲.۱.۴.۱ منسوبان به اهل بیت ^(ع)
۱۳۶	 ۲.۱.۴ اعمال مقدس
۱۳۶	 ۱.۲.۱.۴ عشق ورزیدن به اهل بیت ^(ع)
۱۳۶	 ۲.۲.۱.۴ گریستن بر اهل بیت ^(ع)
۱۳۷	 ۳.۲.۱.۴ طلب شفا
۱۳۸	 ۴.۲.۱.۴ زیارت
۱۳۹	 ۳.۱.۴ اشیاء مقدس
۱۴۰	 ۴.۱.۴ مکان‌های مقدس
۱۴۲	 ۵.۱.۴ زمان‌های مقدس
۱۴۳	 ۲.۴ بررسی و تحلیل نمادهای دینی غیر حقیقی
۱۴۳	 ۱.۲.۴ اعمال مقدس
۱۴۳	 ۱.۱.۲.۴ دعای باران برای قبور اهل بیت ^(ع)
۱۴۴	 ۲.۱.۲.۴ کیهان آفرینی (تکرار عمل اصلی)
۱۴۵	 ۳.۱.۲.۴ اعمال مقدس برگرفته از فرهنگ جامعه به نشانه احترام

فصل سوم

نقد و بررسی تحولات و کارکردهای نمادهای دینی در شعر شیعه در طول پنج قرن اول هجری

۱۴۷	 ۱. نقد و بررسی تحولات و کارکردهای نمادهای دینی در بخش شخصیت‌های مقدس
۱۴۷	 ۱.۱. نقد و بررسی تحولات و کارکردهای نمادهای دینی حقیقی

۱۵۸	۲.۱. نقد و بررسی تحولات و کارکردهای نمادهای دینی غیر حقیقی
۱۶۱	۲. نقد و بررسی تحولات و کارکردهای نمادهای دینی در بخش اعمال مقدس
۱۶۱	۲.۲. ۱. نقد و بررسی تحولات و کارکردهای نمادهای دینی حقیقی
۱۶۵	۲.۲. ۲. نقد و بررسی تحولات و کارکردهای نمادهای دینی غیر حقیقی
۱۶۸	۳. نقد و بررسی تحولات و کارکردهای نمادهای دینی در بخش اشیاء مقدس
۱۶۸	۳.۱. ۱. نقد و بررسی تحولات و کارکردهای نمادهای دینی حقیقی
۱۷۰	۴. نقد و بررسی تحولات و کارکردهای نمادهای دینی در بخش مکان‌های مقدس
۱۷۰	۴.۱. ۱. نقد و بررسی تحولات و کارکردهای نمادهای دینی حقیقی
۱۷۳	۴.۲. ۲. نقد و بررسی تحولات و کارکردهای نمادهای دینی غیر حقیقی
۱۷۴	۵. نقد و بررسی تحولات و کارکردهای نمادهای دینی در بخش زمان‌های مقدس
۱۷۴	۵.۱. ۱. نقد و بررسی تحولات و کارکردهای نمادهای دینی
۱۷۵	۶. بررسی اهمیت نمادهای دینی حقیقی در مقایسه با نمادهای دینی غیر حقیقی
۱۷۹	نتایج
۱۸۹	فهرست منابع و مآخذ
۱۹۷	فهرست زندگی‌نامه شاعران
۲۰۳	نمایه
۲۰۳	نمایه ابیات
۲۱۷	نمایه احادیث و روایات
۲۱۹	نمایه اشخاص
۲۲۱	نمایه اصطلاحات
۲۲۲	نمایه مکان‌ها
۲۲۴	چکیده انگلیسی

فهرست نمودارها

- نمودار شماره ۱: (فراوانی نمادهای مطرح مربوط به امام علی^(ع) در شعر شیعه در قرون پنجگانه اول هجری) ۱۷۹
- نمودار شماره ۲: (فراوانی نمادهای مطرح مربوط به امام حسین^(ع) در شعر شیعه در قرون پنجگانه اول هجری) ۱۸۰
- نمودار شماره ۳: (میزان مطرح بودن امام علی^(ع) و امام حسین^(ع) در شعر شیعه در طول پنج قرن اول هجری) ۱۸۰
- نمودار شماره ۴: (فراوانی نمادهای دینی مربوط به معصومین مطرح در شعر شیعه در قرن اول تا پنجم هجری) ۱۸۱
- نمودار شماره ۵: (تبدیل گرایش‌های علوی به تمایلات حسینی در بحث نمادهای دینی مطرح در شعر شیعه در طول پنج قرن اول هجری) ۱۸۱
- نمودار شماره ۶: (فراوانی نمادهای دینی مربوط به منسوبان به اهل بیت^(ع) در شعر شیعه در قرن اول تا پنجم هجری) ۱۸۲
- نمودار شماره ۷: (فراوانی نمادهای دینی حقیقی مربوط به اعمال مقدس در شعر شیعه در قرن اول تا پنجم هجری) ۱۸۳
- نمودار شماره ۸: (فراوانی نمادهای دینی مربوط به اثنا، مقدس در شعر شیعه در قرن اول پنجم هجری) ۱۸۴

نمودار شماره ۹: (فراوانی نمادهای دینی مربوط به مکانهای مقدس در شعر شیعه در قرن اول تا پنجم هجری)	۱۸۵
نمودار شماره ۱۰: (فراوانی نمادهای دینی مربوط به زمانهای مقدس در شعر شیعه در قرن اول تا پنجم هجری)	۱۸۵
نمودار شماره ۱۱: (فراوانی نمادهای دینی حقیقی و غیر حقیقی در شعر شیعه در قرن اول تا پنجم هجری)	۱۸۶
نمودار شماره ۱۲: (فراوانی نمادهای دینی غیر حقیقی ایجابی و سلبی در شعر شیعه در قرن اول تا پنجم هجری)	۱۸۷

شعر شیعه به عنوان شاخه‌ای از ادبیات اسلامی، از صدر اسلام در ادبیات عربی مطرح بوده و بخش عظیمی از شعر عربی را به خود اختصاص داده‌است، ضمن این که شاعرانی چیره دست و مشهور در عصرها و سده‌های مختلف تاریخ شیعه در این حوزه، قلم به دست گرفته و ترانه‌سرایی کرده‌اند.

شعر شیعه تا کنون از جنبه‌های مختلف و متعددی مورد بررسی و مطالعه واقع شده و درباره آن، کتاب‌ها، پایان نامه‌ها، رساله‌ها و مقالات گوناگونی به رشته تحریر درآمده‌است، اما تاکنون این نوع شعر از منظر نمادهای دینی که اصطلاحی در علم جامعه‌شناسی دینی و نیز ادبیات محسوب می‌شود، مورد بحث، تحقیق و کاوش قرار نگرفته‌است، تنها دکتر انسیه خزعلی در کتاب خود «امام حسین^(ع) در شعر معاصر عربی» و در بررسی شعر معاصر عربی، به صورت بسیار موجز به نمادهای قدسی در حادثه عاشورا اشاره کرده‌اند و نیز امام حسین^(ع) را از جنبه‌های نمادین در صفحاتی چند، مورد تحلیل قرار داده‌اند اما تا کنون کسی شعر فایم شیعه را در ادبیات عربی از منظر نماد دینی و با رویکرد جامعه‌شناختی دینی مورد پژوهش قرار نداده‌است. شایان ذکر است در همین رابطه کتاب «الشعر و الدین» اثر «کامل فرحان صالح» چاپ کشور لبنان را در اینترنت یافتیم که به بررسی نمادهای دینی در سه دین اسلام، مسیحیت و یهود در شعر ما قبل مدرنیته پرداخته‌است. این کتاب بر اساس گفته سایت مورد نظر^۱

برگرفته از رساله دکتری فرحان صالح و با عنوان «فاعلیة الرمز الدینی فی الشعر العربی» است. هر چند این کتاب را از طریق رایزنی فرهنگی ایران در کشور سوریه درخواست نمودم اما متأسفانه این اثر که قطعاً می‌توانست در این تحقیق مؤثر باشد، به دستم نرسید.

لذا بررسی این بُعد از شعر شیعه که به راهی جدید در پژوهش‌های شیعه‌شناسی ختم می‌شود و از قدم نهادن در راههای تکراری و هزار بار رفته محققان شعر شیعه اجتناب می‌کند و نیز به شناساندن نمادهای دینی شیعه و تأثیر فهم آن‌ها در فهم اشعار شیعه و شناساندن فرهنگ شیعی گذشته اعم از سفارشات دینی و سنت‌های جامعه و نیز تحقیق درباره آن‌ها که با ادبیات در آمیخته است، کمک می‌کند.

از طرفی با آوری این تحقیق در آن است که در کلمات و عباراتی که دیگر پژوهشگران از کنار آن به سادگی عبور کرده‌اند، توقف می‌نماید، به عمق آن‌ها سفر می‌کند و جنبه‌های نمادین آن‌ها را با استفاده از علم ادبیات و جامعه‌شناسی دینی، تاریخ ادیان و تا حدودی عرفان کشف می‌نماید و در معرض نمایش قرار می‌دهد، کلمات و عباراتی که - به نظر می‌رسد - بار معنایی عظیمی را در شعر بر دوش می‌کشند و بررسی آن‌ها به فهم بهتر و درک روشن‌تر شعر کمک می‌نماید، به عنوان مثال شخصیت‌های مقدس چون امام علی^(ع)، امام حسین^(ع) و حضرت ولی عصر^(عج) از جمله واژگان مکرری هستند که در شعر شیعه به کار رفته‌اند اما جنبه‌های نمادین این شخصیت‌ها مورد بررسی قرار نگرفته است. البته رساله‌ها و کتاب‌هایی در خصوص این ائمه بزرگوار^(ع) نوشته شده است اما به نظر می‌رسد که تنها به بررسی شخصیت آن حضرات در خلال ادبیات عربی، اعم از شعر و نثر، پرداخته شده است بدون آن که جنبه‌های نمادین آن‌ها در شعر شیعه در عصور مختلف مورد بررسی قرار داده شود. هم چنین مکان‌های مقدسی چون مکه، مدینه، کربلا و ... کلماتی هستند که محققان همواره از کنار آن‌ها ساده گذشته‌اند اما باید گفت مکان دارای بار معنایی عظیمی در شعر می‌باشد که باید آن را از جان واژه‌ها بیرون کشید. اعمال، اشیاء و زمان‌های مقدس نیز از دسته این کلمات واضح و روشن و ساده هستند که باید به جنبه‌های نمادین آن‌ها توجه نمود.

کتاب حاضر در سه فصل تدوین گشته است. فصل اول با عنوان «بررسی نماد، نماد دینی و اقسام آن در دو علم ادبیات و جامعه‌شناسی» ابتدا به بررسی جایگاه نماد در ادبیات و علم جامعه‌شناسی دینی می‌پردازد و سپس صفحاتی را به تعریف نماد دینی و اقسام آن اختصاص می‌دهد. در اینجا لازم می‌دانم به این مطلب اشاره کنم که نماد دینی در علم جامعه‌شناسی تعریف

نشده‌است و در هیچ یک از کتاب‌های فرهنگ اصطلاحات علوم اجتماعی نمی‌توان تعریف آن را یافت لذا در مشورت با سرکار خانم دکتر سارا شریعتی^۱ و به توصیه ایشان، تصمیم بر آن شد که با توجه به مطالعات خویش و بر اساس میزان و نوع نمادهای دینی موجود در شعر شیعه، تعریف شخصی خود را از نماد دینی ارائه دهم.

فصل دوم با عنوان «بررسی و تحلیل نمادهای دینی در شعر شیعه» اصلی‌ترین بخش کتاب است که در آن، نمادهای دینی حقیقی و غیر حقیقی هر کدام مستقلاً از لحاظ موضوعی به پنج دسته شخصیت‌ها، اعمال، اشیاء، مکان‌ها و زمان‌های مقدس تقسیم می‌شوند که این موارد در نمادهای حقیقی تمام قرون پنج‌گانه تکرار شده‌است اما در نمادهای غیر حقیقی امکان دارد تمامی این موارد در پنج سده اول هجری، نمونه شعری و شاهد مثال نداشته‌باشد.

گفتنی است پانزده شاعر شیعه از قرن‌های اول تا پنجم هجری انتخاب شدند تا موارد فوق در شعر آنان، مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. این شاعران عبارتند از: حسّان بن ثابت انصاری، ابو الاسود دؤلی، کثیر عزة، فرزدق، کمیت بن زید اسدی، سید حمیری، منصور نمری، دیک الجن حمصی، دعل بن علی خزاعی، صنوری، سرق رقاء، ابو فراس حمدانی، شریف مرتضی، شریف رضی و مهیار دیلمی. شایان ذکر است در بررسی و تحلیل شعر این شاعران، ترتیب زمانی آنان نیز رعایت شده‌است و از آن جا که این تحقیق اولین نوع خود در ادبیات عربی محسوب می‌شود و نیز به دلیل آن که شعر همه شاعران شیعه در این پنج قرن در مجال اندک این کتاب نمی‌گنجد لذا شاعرانی معروف‌تر و نام‌آشنا تر که خوانندگان با شعر آن‌ها انس بیشتری دارند، برای این منظور انتخاب شدند.

لازم به ذکر است با توجه به آن که شاعران مذکور به طور قطع، همگی در یکی از قرون تولّد و وفات نیافته‌اند و بخشی از حیات آن‌ها در قرنی و بخشی در قرن دیگر هجری شده‌است لذا قرن‌ها به این ترتیب از یکدیگر تفکیک شده‌اند: قرن اول-دوم هجری، قرن دوم-سوم هجری و

عنوان فصل سوم «بررسی تحولات و کارکردهای نمادهای دینی در طول پنج قرن اول هجری» است. در این فصل، موضوعات نمادهای دینی (شخصیت‌ها، اعمال و...) هر کدام به صورت مستقل و با استناد به مطالب فصل سوم، در طول پنج قرن اول هجری مورد مقایسه و

۱ دکتر سارا شریعتی سومین فرزند دکتر علی شریعتی به سال ۱۳۴۳ به دنیا آمد. وی فارغ التحصیل جامعه‌شناسی از فرانسه و هم‌اکنون استاد دانشگاه تهران است.

بررسی قرار گرفته‌اند ضمن این که این موضوعات، در دو بخش نمادهای دینی حقیقی و غیر حقیقی مورد مطالعه واقع گردیده‌اند.

امیدوارم کتاب حاضر برای خوانندگان عزیز مفید فایده باشد و راهی جدید در خدمت به ادبیات و به خصوص ادبیات شیعه گشوده‌باشد. گفتنی است نویسنده به یاری خداوند متعال در صدد به سرانجام رساندن مجلدهای بعدی این کتاب در عصرهای بعد تا عصر حاضر است که ان شاء الله به زودی در دسترس خوانندگان محترم قرار خواهد گرفت.

در پایان، بر خود لازم می‌دانم از زحمات بی دریغ استاد فرزانه جناب آقای دکتر صادق آئینه‌وند و نیز مشاوره‌های دلسوزانه و راهگشای استادان محترم، جناب آقای دکتر حامد صدقی و سرکار خانم دکتر کبری روشنفکر و سرکار خانم دکتر سارا شریعتی صمیمانه تشکر و قدردانی نمایم.

همچنین مراتب سپاس‌گزاری و قدردانی ویژه خود را به محضر استاد فاضل و توانا، جناب حجة الاسلام و المسلمین آقای سید هادی خامنه‌ای، که قبول زحمت نموده و با حوصله تمام کتاب حاضر را مطالعه فرموده و اینجانب را از نظرات ارزشمند خویش بهره‌مند ساختند، ابراز می‌دارم.

زهره ناعمی